

АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫНЫҢ ӘКІМДІГІ
АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫНЫҢ МӘДЕНИЕТ, АРХИВТЕР ЖӘНЕ ҚҰЖАТТАМА БАСҚАРМАСЫ
ҚР БҒМ ҒК А.Х. МАРҒҰЛАН АТЫНДАҒЫ АРХЕОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ
АҚТӨБЕ ОБЛЫСТЫҚ ТАРИХИ-ӨЛКЕТАНУ МУЗЕЙІ

АКИМАТ АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ
УПРАВЛЕНИЕ КУЛЬТУРЫ, АРХИВОВ И ДОКУМЕНТАЦИИ АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ им. А.Х. МАРГУЛАНА КН МОН РК
АКТЮБИНСКИЙ ОБЛАСТНОЙ ИСТОРИКО-КРАЕВЕДЧЕСКИЙ МУЗЕЙ

«ҚАДЫРБАЕВ ОҚУЛАРЫ - 2020»

**VI ХАЛЫҚАРАЛЫҚ
ҒЫЛЫМИ КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ
МАТЕРИАЛДАРЫ**

(2020 жылғы 27-28 қараша)

МАТЕРИАЛЫ

**VI МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНОЙ
КОНФЕРЕНЦИИ**

«КАДЫРБАЕВСКИЕ ЧТЕНИЯ – 2020»

(27-28 ноября 2020 года)

ХІХ Ғ.АЯҒЫ-ХХ Ғ.БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АГРАРЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР МӘСЕЛЕСІ 1920-1930 ЖЫЛДАРДАҒЫ ТАРИХИ ӘДЕБИЕТТЕ.

А. Ж. Қалыбаева

Төңкерістен кейінгі уақытта патша өкіметінің өлкедегі аграрлық саладағы отарлау саясатына қатысты Т. Рысқұловтың, С. Афендияровтың, Ғ. Тоғжановтың, Т. Шонанұлының, К. Кемеңгерұлының, С.П. Швецовтың және Н. Төрехұловтардың құнды еңбектері жазылып, жарық көрді. Ұлт зиялыларының еңбектерінде кеңес билігі тұсында патша өкіметінің қоныстандыру, аграрлық саясатының шынайы бет-бейнесі көрсетілді. Еңбектерде патша өкіметінің қоныстандыру, отаршыл жер саясаты нәтижесінде орасан зор қасіретке ұшыраған қазақ халқы мен оның шаруашылығының жай-күйі кеңінен көрсетіледі.

Т. Рысқұлов Қазақстанның оңтүстігі мен оңтүстік-шығысындағы қоныстанушылардың қанша жерді иеленгендігі, қазақтардан қанша жер тартып алғандығы туралы мәліметтер келтіреді. «Оңтүстік Қазақстанда және Қырғызстанда егіншілікке қолайлы, суармалы жердің барлығын иеленетіндер экономикалық жағынан күшті және үстем. 1916 жылға қарай мұнда орыс қоныстанушы шаруалары суармалы жердің басым бөлігін алып, халықтың үстем бөлігіне айналды,-дей келе, мұны мынадай цифрлармен былайша дәлелдейді,-Жетісу губерниясында (ескі шекара бойынша) 1916 жылға қарай 600 поселка болды, ал олардың иелігіндегі өңделетін жерлер-1 200 000

десятина, жердің барлық түрін қосқанда-4 193 520 десятина (бұрынғы қоныстандыру басқармасының мәліметі бойынша) қазақ-қырғыздардан алынған. Сырдария губерниясында осы уақытта 2602 поселка болып, олардың иелігінде 607 000 десятина жер болды. Солтүтсік Қазақстанда 1916 жылға қарай патша өкіметі 17 756 964 десятина алып, онымен қоса казактарға 11 227 000 десятинаға дейін және қалаларға 219 000 десятина дейін берілді» (Асфендияров, 311-312 бб.).

Төңкерістен кейінгі уақытта Қазақстан тарихы бойынша зерттеулер жүргізген, көрнекті мемлекет және қоғам қайраткерлерінің бірі-Санжар Асфендияров болды. С.Асфендияров патша өкіметінің қоныстандыру саясатын әскери отарлау кезеңі, шаруалық отарлау кезеңі және 1905 жылдан кейінгі кезең деп үш кезеңге бөледі. Қазақ даласын әскери отарлау ХІХ ғасырдың ортасына дейін жүрін, үш казак әскерінің пайдалануына барлығы 1 160 484 десятина жер алынды деп көрсетеді (Рыскулов, 186-187 бб.). Патшалықтың қоныстандыру саясаты қазақтың тұйықталған натуральды-тұтынушылық шаруашылығын, тауарлық, дамудың, техникалық ұлғаю жағына қарай көшуін қамтамасыз етпеді. Бұрынғы шаруашылық құрылыс өте баяу таралды. Феодалдық-рулық қатынастар өндіргіш күштердің дамуын тежеді. Еңбекші бұқара байға жұмыс жасады, өз еңбегін кулак-қоныстанушыға арзанға сатты, түтін салығын төледі және қазыналық саяжайға мал баққаны үшін салық төледі, түрлі заңсыз шығындарды көтерді.

ХІХ ғасырдың екінші жартысы-ХХ ғасыр басындағы қазақ өлкесіндегі аграрлық қатынастар, отырықшылыққа көшу, егіншілік туралы мәселелер Ғаббас Тоғжановтың да еңбектерінде орын алды. Автор «Казахский колониальный аул» атты еңбегінде ХІХ ғ.екінші жартысы мен ХХ ғасырдың басындағы Қазақстандағы егіншіліктің казактар арасында дамуын жазады. Зерттеуші қазақ даласында егіншілік тек ХІХ ғасырдың соңында дами бастады. Дегенмен, бұл уақытқа дейін жекелеген аудандарда егіншілік болды, бірақ ол ауқаттылардың кәсібі болғандықтан кең таралған жоқ. Ол кезде егіншілікпен негізінен хандар мен сұлтандар айналысқандығын. Соңғылары орыс шенеуніктік әкімшілігімен байланыста болып, сол арқылы егіншілікті дамыту мақсатында өздеріне орыс мұжықтарын тіркетіп алғанын (Тоғжанов, 85-86 бб.). 1920 жылдары патша өкіметінің аграрлық және отаршыл жер саясатын қарастырған өзіндік ерекшелігі бар еңбектің авторы-Телжан Шонанұлы. Автор еңбегінде қазақтардың жерді пайдалану дәстүрі, патша үкіметінің әскери казактық отарлауы, қоныстандыру саясаты, қазақ жерлерін тартып алудағы патшалықтың түрлі экспедициялары, заң-жарлықтарын ұлт мүддесі тұрғысында талдайды. ХІХ ғасырдың аяғында патша үкіметінің қазақ жерін мемлекеттік меншік деп жариялап, отарлауға кіріскенін батыл сынайды. «1891 жылы 25 наурызда бекітіп, патша үкіметі «степное положение» деген әйгілі заңын шығарды. Бұл «степное положениеиі» былай түсіну керек. «Ұрысы күшті болса, иесі өледі, ұры иесінен мықты болса, танып тұрған малын бермек түгіл, қуғыншының атын жорта өзімдікі қылып, танып аударып алады».

Төңкерістен кейін ұлт зиялыларының қатарында қазақ халқының мұң-мұқтажын жоқтаған азаматтарының бірі-Нәзір Төреқұлов болды. Н.Төреқұлов ХХ ғасырдың бірінші ширегіндегі қазақ өлкесінің әлеуметтік-экономикалық және саяси-мәдени даму мәселелеріне қатысты көптеген зерттеулерін, ғылыми-көпшілік мақалаларын арнады. Бұлардың қатарында патша өкіметінің отарлау саясаты, қоныстандыру және жер мәселесі де бар болатын. Н.Төреқұлов Ресей отаршылдығының Түркістан халықтарына қаншалықты қасірет әкелгендігін жан дүниесімен сезінеді. «Түркістан автономиялық республикасы» атты 1923 жылы «Жизнь национальностей» журналында жарияланған мақаласында патша өкіметінің отарлау саясатын ашық жазады. Жер-жердегі өкімет орындары кулактардың қолтығына су бүркіп отырды. Жергілікті халықтың жеке меншігінде ешқандай кепілдік болмауының, керісінше отаршылдардың жүгенсіздігін қолдап-қоштаудың салдары 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісіне әкелін соқтырды», -деп жазды (Төреқұлов, 190 б.). Оның үстіне осы қадар һүкіметтің мұнша «жақсылығына» шыдамай 1916 жылы ақ патшаға қарсы көтерілген қазақ-қырғыз ауылдары қаншалық қорлық пен зорлыққа төзді десеңізші. Қаншама жерді тартып алды, қаншама мәрт жігіттерді дарға асты», -деп жазды (Төреқұлов, 115-116 бб.).

Жалпы алғанда, 20-30 жылдардағы зерттеулер патшалықтың қазақ өлкесіндегі отарлау саясатын барынша ұлт мүддесі тұрғысында талдауға тырысты. Бұлардың қатарында Т. Шонанұлы, К. Кемеңгерұлы, Н. Төреқұловтар болды. Алайда 20-жылдардың екінші жартысында күшейе түскен тоталитарлық жүйе бұл мәселеге де өз ықпалын тигізді. Бірқатар авторлар төңкеріске дейінгі жер мәселесін тап тұрғысында қарастыруға тырысып, ғасыр басындағы ұлт зиялыларының көзқарастарына дұрыс баға бере алмады. Олардың қатарында С.Асфендияров, Т. Рысқұлов, Ғ. Тоғжановтар болды. Дегенмен өзінің бастауын 20-жылдардың екінші жартысынан алатын әміршіл-әкімшілік жүйенің ықпалына қарамастан аграрлық және қоныстандыру саясаты шынайы тарихи негізде қаралды.

Пайдаланылған әдебиеттер мен деректер:

1. Асфендияров С.Д. История Казахстана (с древнейших времен). 2-ое издание. Под.ред. проф. А.С.Такенова. Учебное пособие.-Алма-Ата: Қазақ университеті, 1993. -304 с.
2. Т.Рыскулов. О восстании казахов и киргизв в 1916 году. //Қазақ ұлт-азаттық қозғалысы. –Алматы: Ел шежіре, 2007. III том. Орта Азия және Қазақстан: 1916 жыл. Құжаттар мен материалдар жинағы. -352 б.
3. Тоғжанов Г. Казахский колониальный аул. Часть I. М, 1934. -110 с.
4. Төреқұлов Н. Шығармаларының көп томдық жинағы. –Алматы: Ел-шежіре, 2007. 1-том. -256 б.